

УДК 930.2(477+470+571):303.446.4“17/18”

О. В. Скороход

РОЛЬ НАРОДНОЇ ТА УРЯДОВОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ЧАС: ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті розглядається історія вивчення залюднення Степової України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Визначено, що в історіографії склалися два погляди на вказану проблему. Перший представляв імперські устремління Петербурга та доводив, що важливу роль у заселенні вказаних теренів відіграв саме російський уряд. В той же час на противагу цьому підходу сформувався другий історіографічний напрям, який стверджував превалюючу роль народних мас у освоєнні південноукраїнських територій
Ключові слова: історіографія, Південь України, Степова Україна, дореформений час, колонізація, заселення

У другій половині XVIII ст. російський уряд не відмовився від своїх стратегічних цілей щодо України. В цей час внаслідок російсько-турецьких війн до Російської імперії було приєднано Північне Причорномор'я. В 1774 р. за Кючук-Кайнарджійським мирним договором Російська імперія отримала землі між Дніпром і Бугом та опорні пункти на Керченському півострові; в 1783 р. до монархії Романових було прилучено весь Крим; за Ясським миром 1791 р. імперія приєднала територію між Бугом і Дністром. Ліквідація Запорозької Січі означала ліквідацію останньої самоврядної області на території України. Загальний процес територіально-адміністративного облаштування, який розгорнувся на Півдні України в останній чверті XVIII ст., супроводжувався процесами економічної інкорпорації південноукраїнських земель до складу Російського імперії, що включали в себе заселення та господарське освоєння Степової України.

Процеси заселення та економічного освоєння південноукраїнських теренів не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь. Певне зацікавлення стосувалось також й історіографії проблеми. Окремий розділ дисертації професора Василя Пірка [1] відводиться аналізу наукового доробку з проблеми, при цьому вчений відзначає відсутність комплексних студій за наявності значної кількості нарисів “присвячених окремим питанням, періодам, територіям, навіть населеним пунктам України” [1, с.4]. Характеризуючи сучасний йому стан розробки теми, В. Пірко вказує на наявність низькопробних публікацій зі спробами применшення ролі українського етносу в процесі освоєння регіону.

Перше узагальнююче дослідження української та російської історіографії заселення Степової України у XVI–XVIII ст. здійснила Наталія Стешенко [2]. У її роботі визначено основні віхи розвитку історичної думки з теми, вказано на наявність диспропорції у вивченні окремих аспектів чи етапів досліджуваного процесу. Вчена пише про наявність двох біполярних поглядів, що надавали пріоритет у залюдненні краю українському чи російському етносу відповідно, однак не зупиняється спеціально на їх вивченні.

Реалізація імперського проекту “Новоросія”, тобто політики царського уряду, спрямованої на приєднання південноукраїнських земель до корінної російської території та невизнання українського характеру Півдня України, стала предметом дослідження професорів Федора Турченка та Галини Турченко [3-5]. У їх публікаціях акцентується увага на політичних спробах російського уряду включити південноукраїнський терен до складу імперії не лише у суто правовому розумінні, а й в історичному та етнічному. Автори також вказують на відстоювання належності Північного Причорномор'я до українських теренів у вітчизняній соціогуманітаристиці XIX – XX ст.

Південну Україну як об'єкт для історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій розглянув Олексій Ясь [6]. Основну увагу в його розвідці приділено імплементації термінів “Новоросія” та “Новоросійський край” до наукового обігу орієнтованими на владу істориками як дореволюційного часу, так і радянської доби, наведено також українські проєкції назви регіону. Згідно праці О. Яся, одним з перших вибудовував свої історичні нариси з акцентом на домінуючу роль російського етносу у освоєнні краю “напівофіційний історіограф Новоросії” [6, с.127] Аполлон Скальковський.

Інші науковці, про роботи яких мова йтиме нижче, частково розглядали історіографію проблеми у контексті тематики їх досліджень. Метою нашої статті є розгляд колонізації Півдня України як складової економічної політики імперського уряду через призму аналізу її інтерпретації в історіографічній спадщині. Проаналізовані матеріали вважаємо за необхідне розташувати у хронологічному порядку (за часом публікації).

Перші конкретні свідчення щодо формулювання “великодержавницького російського погляду, який пріоритет у заселенні території відводив російському етносу” [2, с.17], знаходимо у сучасника формування європейської частини Російської імперії Герхарда Фрідріха Міллера, російського історіографа, який, хоч і не був безпосереднім очевидцем тих подій, зібрав чималий корпус джерел до теми. Наталія Полонська-Василенко [7] дійшла висновку, що Г.Ф. Міллер використав при написанні “Відомостей про козаків запорозьких” [8] відому працю Семена Мишецького, доповнюючи її рядом ідейних узагальнень концептуального характеру та фактологічних уточнень пізнішого часу (оскільки С. Мишецький описує події 1740-х рр.). Так, Г.Ф. Міллер виправдовує захоплення мешканцями Нової Сербії козацьких земель, оскільки “було б неприпустимо, якби настільки чимала земля продовжувала стояти незаселеною” [7, с.817]. Пізніше історик обґрунтує “неефективність для освоєння малозалюдненого краю” [9, с.62] запорозьких поселень, підвівши таким чином основу під маніфест про ліквідацію Запорозької Січі від 3 серпня 1775 року. Отже,

експансіоністські устремління імперського уряду щодо Півдня України отримали своє історико-політичне обґрунтування ще до завершення юридичного оформлення південно-західних кордонів монархії Романових.

Початком серйозної наукової розробки історії Півдня України стали, передовсім, праці “Геродота Новоросійського краю”, члена ОТІС, співробітника Головного Статистичного комітету Новоросійського краю Аполлона Скальковського [10-12]. За своїми поглядами учений, як представник напрямку підтримки великодержавної російської зовнішньої політики, надавав позитивної оцінки рішенням царату щодо заселення південноукраїнських земель: у “Хронологическом обозрении Новороссийского края” А. Скальковський пише, що “успішними були заходи уряду про влаштування нещодавно завойованої пустелі” [13, с.251], в “Истории Новой Сечи” зазначає, що південно-західна частина степів “належала їм (запорожцям – авт.) тільки номінально за переказами, але в дійсності ними ніколи не була населена, навіть у вигляді зимівників” [11, с.169], а також схвалює запрошення Катериною II іноземців-колоністів, яке “засмучувало запорожців, які не бажали поступатись землями, зовсім їм, втім, не потрібними” [11, с.272]. З огляду на вищезазначене, важко погодитись з думкою Н. Стешенко, що дослідник не применшує роль козацтва в освоєнні краю [2, с.9].

Характерною рисою створення історичних студій у XIX ст. була участь у цьому процесі духовних осіб. На особливу увагу заслуговують праці архієпископа Херсонського і Таврійського Гавриїла (Розанова) [14-15], де наводяться відомості про заснування церков Півдня України, а також репрезентовано уявлення священника про господарську роль Санкт-Петербурга у заселенні українського Степу. Згідно помилкових, на нашу думку, уявлень архієпископа Гавриїла, до 1751 р. територія Півдня України, описувана ним, була пустою, зокрема через своє небезпечне положення – поляки, татари, “а особливо хижі запорожці” [15, с.81] здійснювали постійні утиски, набіги та грабування щодо людності, яка намагалась тут оселитись. У зв’язку з цим уряд вирішив здійснити заселення краю іноземцями, при цьому автор переконаний у цивілізаторському, культурницькому впливові імперської системи на розвиток краю.

Процес накопичення наукових знань з проблеми тривав протягом усього XIX ст. Закладену Г.Ф. Міллером, А. Скальковським та архієпископом Гавриїлом тенденцію піднесення ролі урядової колонізації Півдня України продовжили дослідники військової історії регіону П. Іванов [16] та Ф. Ласковський [17], прихильність до діяльності князя Григорія Потьомкіна як виконавця колонізаторських прагнень імперії прослідковується й у розвідках П. Щербальського [18], Д. Міллера [19]. У цьому контексті роботи П. Кеппена [20] та А. Клауса [21] слід віднести до довідкових видань, вони не містять оціночних суджень та узагальнюючих висновків. Видання П. Кеппена являє собою хронологічний звід матеріалів по історії “іноземців” європейської частини імперії. А. Клаус переказав діяльність урядів Катерини II та Олександра I щодо запрошення іноземців по всій території імперії, детально зупинився на особливостях організації колоній, описав господарські та культурні успіхи іноземних переселенців, вважаючи, що російському суспільству було б корисно скористатися досвідом інших народів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. значно розширено знання з історії заселення регіону, відбулося окреслення проблеми як наукової, зроблено спробу позначити основні етапи народної колонізації краю. З кінця 80-х рр. XIX ст. простежується поява критичних оцінок урядової колонізації південноукраїнських земель, наводяться свідчення її неефективності. Першим науковим нарисом, присвяченим безпосередньо історії заселення Новоросійського краю, стала праця Дмитра Багалія [22]. Поділяючи думку О. Яся, зауважимо, що Д. Багалій використовував “новоросійський” дискурс для представлення української історії, але “роль перших поселенців Новоросійського краю у його праці однозначно відведена запорозьким козакам” [6, с.139]. Дослідник пише, що іноземна колонізація не задовольнила уряд і не виправдала його сподівань, оскільки держава “давала їм (іноземним переселенцям – Авт.) значні багатства, а від них натомість не отримувала майже нічого” [22, с.97]. Порівнюючи політику Катерини II та Олександра I, учений дійшов думки, що уряд імператора більше приділяв уваги господарському хисту та здібностям колоністів, тоді як у XVIII ст. головною метою було збільшення кількості населення південних окраїн імперії [22, с.98].

Погляди Д. Багалія поділяли Володимир Ястребов, Петро Іванов, протоієрей Василій Никифоров. В. Ястребов [23] досліджував поземельні спори запорожців, мешканців Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Учений одним з перших в історіографії проблеми вказав на те, що Новослобідський козацький полк, утворений 1753 р., відіграв значно більшу роль у освоєнні краю, ніж організована урядом сербська колонізація. Аналогічної думки притримувався і протоієрей В. Никифоров [24], який описав недоброяркість влаштованого урядом процесу заселення, за допомогою фактів підтвердивши утиски прийшлими місцевим населенням.

Як зауважив П. Іванов [25], зіткнення запорожців із поляками, донцями та кримцями – ніщо у порівнянні з конфліктами із іноземними новопоселенцями. Початки урядової колонізації краю автор відводить до часів правління Петра I – з того часу тут оселялись представники різних національностей (серби, болгари, молдавани, волохи). Всі вони, усвідомлюючи своє привілейоване становище, починають вторгатись у володіння запорожців, захоплюють їх зимівники і хутори. Уряд, як пише дослідник, всіляко їм потакає, нівелюючи при цьому права корінного населення краю [25, с.66]. П. Іванов уникав критики дій імперської влади щодо козацтва, щоправда і не вихваляючи її. Ця специфіка його наукового дискурсу, як слушно зазначають професор Вадим Хмарський та Олександр Музичко, “була викликана не стільки особливостями його свідомості, скільки побоюваннями цензурних та політичних утисків. В недосяжному для російської цензури виданні, під псевдонімом “І. Андрієнко”, він відверто піддав сумніву позитивну роль запрошених царським урядом колоністів на Півдні України” [26, с.163-164].

Великодержавницький погляд на проблему станом на початок ХХ ст. отримав нове більш широке осмислення у працях професора Григорія Писаревського [27-28]. З одного боку, історик запевняє, що “туземного населення для господарського освоєння краю було недостатньо” [28, с.VIII], таким чином нівелюючи значення народної колонізації, а також вказує на мету, з якою запрошувались іноземні поселенці – при імператриці Єлизаветі Петрівні уряд діяв з позицій меркантилізму і прагнув заснування на Півдні обробної промисловості (шовкових та шерстяних мануфактур), а імператриця Катерина II була прибічницею фізіократів і джерелом багатства держави вважала землеробство [28, с.46-47]. З іншого боку, Г. Писаревський говорить, що “уже саме збільшення населення шляхом імміграції вважалось великим досягненням для Росії, незалежно від того, хто іммігрує” [28, с.VIII], визнаючи, що переселенці так і не досягли мети, яку перед ними ставив уряд.

У 1911 р. історик Євген Загоровський працював над підготовкою магістерської дисертації “Новоросія у другій половині ХVІІІ ст.” [29, с.259], в результаті чого світ побачили ряд його статей до теми [30-32]. Звівши дані з праць попередників, головним чином А. Скальковського, та використавши законодавчі акти щодо іноземної та військової колонізації території в середині та другій половині ХVІІІ ст., Є. Загоровський доволі критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої адміністрації у цій справі. Є. Загоровський підкреслив головну роль народної колонізації в історії краю – “українського та великоросійського відгалужень руського племені” або “руської народності в особі її українського відгалуження” [32, с.V, 99] (у подальших працях Є. Загоровський зробив помітні кроки назустріч україноцентричній історіографії [29, с.264]).

У 1920-х рр. в Україні остаточно установилась радянська влада. Незважаючи на важкі умови і дякуючи відносній політичній свободі, яку надавала нова економічна політика, українські історики продовжували плідну працю. Нове життя отримала робота академіка Дмитра Багалія [33], про яку йшла мова вище. Автор позиціонував свою роботу як таку, що репрезентує заселення “Новоросії” як один з періодів історії України, “хоч автор студії не дуже обтяжував себе переробкою попередніх текстів” [6, с.142]. Негативний вплив на вивчення заселення регіону справили репресії кінця 30-х рр. ХХ ст. проти науковців, краєзнавців.

У 20-30-х рр. відбулась імплементація до історичної науки думки про те, що урядова колонізація відбувалася паралельно з процесом наступу на права запорожців. Є. Загоровський резюмував цей процес як те, що “конфлікт поміж старою, народною, і новою, урядовою, формами колонізації Степової України закінчився катастрофою 1775 року – зруйнуванням Запорозької “Січі” та інкорпоруванням її “Вольностей” у склад областей, безпосередньо підлеглих російській адміністрації” [34, с.62]. На думку Н. Полонської-Василенко, кошовий Петро Калнишевський виступав провідником запорозької колонізації у протилежність урядовій, заселяючи землі, щоб в такий спосіб остаточно закріпити їх за Запорожжям [35]. Один із репресованих істориків Сергій Шамрай, який перейнявся історією переселення представників молдо-волохів на українські терени [36], у своєму дослідженні [37] дійшов висновку, що іноземні колоністи запрошувались царським урядом з метою економічної блокади Запорожжя. Аналогічні здогадки висловлював декількома роками раніше Микола Ткаченко [38].

Перше ґрунтовне комплексне дослідження теми здійснила Н. Полонська-Василенко [39-40]. На широкому архівному та опублікованому матеріалі визначила основні етапи урядової та народної колонізації Південної України 30-80-х рр. ХVІІІ ст., подала чисельність населення, його соціальний та етнічний склад. Авторка підкреслила, що період 1734 – 1775 рр. історії Південної України є найменш розробленим в українській та російській історичній науці. Дослідницею проаналізовано заходи царського уряду щодо реалізації планів заселення Новоросії та Слов’яносербії: за свідченнями Н. Полонської-Василенко, усе господарство сербських полків було засноване на експлуатації місцевого, українського населення: усім сербським офіцерам дозволено було поселяти на відведених їм землях українців “замість денщиків” [39, с. 156, 169; 40, с.36]. З’ясовано причини переходу військових поселенців на територію Запорозьких Вольностей, тим самим спростовуються наявні в офіційних документах звинувачення на адресу запорожців у переманюванні поселенців на свою територію [39, с.296]. Учена прослідкувала вплив процесу знищення Січі на чисельність населення регіону та відзначила, що з перших днів ліквідації почався відтік колишніх запорожців під протекторат Польщі, Туреччини, спроби оселитися на Кубані [2, с.13].

На особливу увагу заслуговує аналіз планів уряду з питань заселення, що його вперше репрезентувала Н. Полонська-Василенко. Документ, який у найбільшій мірі відбив здійснення на практиці теоретичних міркувань на процес колонізації і “являв собою не тільки проект заселення, а й чинне право, що їм користувалися довгий час, навіть у 80-х рр. ХVІІІ ст.” [39, с.202], – “План про поселення в Новоросійській губернії” 1764 р. Авторка зауважує, що у “Плані” край розглядався, як нібито не заселений – у такий спосіб уряд маніпулював законодавством стосовно залюднення регіону. Як і свого часу В. Ястребов, дослідниця пише, підтверджуючи свої слова цифровими даними, що, на противагу Новій Сербії, населення в Слобідському козацькому полку швидко зростало [40, с.37]. Таким чином останній відіграв потужнішу роль в заселенні та освоєнні краю.

З кінця 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. посилюється інтерес до соціально-економічних аспектів історії України. Звичайно, історіописання цього часового відтинку перебувало в полоні ідеологічних настанов і шаблонів та сповнене цитатами класиків марксизму-ленінізму. Федір Редько [41] дослідив колонізаційну політику російського царизму в Південній Україні в кінці ХVІІІ ст. При цьому дослідник акцентував увагу на колонізації саме як на економічному заході імперської адміністрації, спрямованому на прискорену інкорпорацію південноукраїнських теренів до господарської системи Російської держави. Вчений наголошує, що “незважаючи на швидке заселення і освоєння земель Південної України місцевим населенням, Катерина II посилювала свою колонізаторську політику і активно сприяла розвитку іноземної колонізації” [41, с.23]. У

праці Ф. Редька акцентується увага на класовій складовій державної політики – “російський царизм спирався на поміщицькі і куркульські колонізаторські елементи в національних районах” [41, с.39], підкреслюється, що народне освоєння Степу здійснювалось саме українським і російським народами [41, с.22].

50-70-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися появою праць, що детально розкривали хід власне народної колонізації як всього Півдня України, так і окремих його регіонів. Професор Володимир Голобуцький [42-44] детально описав козацьке господарство та економічне значення Запорозької Січі та “Вольностей” для історії нижнього Подніпров'я, щоправда не порівнюючи успіхи народного та урядового заселення регіону. У контексті студіювання соціально-економічного розвитку Степової України наприкінці ХVІІІ ст. учений охарактеризував господарське життя чорноморців та їх значення в заселенні та освоєнні Побужжя [44]. Професор Анатолій Бачинський [45-47] розробив проблему колонізації Буджацького степу та пониззя Дунаю у кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. В його дослідженні приділяється увага походженню і складу населення Придунайських степів, соціально-економічному аспекту проблеми. “Не викликають заперечень висновки автора, що з літа 1775 року за Дністер і на Дунай почала виходити багатотисячна маса запорожців” [48] – йшли не тільки запорозькі козаки, згодом і їх діти, але й кріпаки і державні селяни, рекрути й міщани з Південної України та Поділля. Цей вихід продовжувався протягом багатьох років.

Історичний розвиток Північного Причорномор'я за період останньої чверті ХVІІІ ст. – середини ХІХ ст. вивчила Олена Дружиніна [49-52], використавши значну кількість архівного і опублікованого матеріалу. Вченою висвітлено заселення регіону, сільське господарство, промисловість та внутрішню і зовнішню торгівлю у краї в дореформений час. Для робіт авторки примітним є повернення до дискурсу історіописання ХІХ ст., що підніс роль імперського уряду в колонізаційному процесі. Так, учена пише, що “внаслідок стихійної колонізації і планомірного заселення південних степів вихідцями з-за кордону та інших губерній Росії населення краю швидко росло” [49, с.68-69], “у результаті особливої політики земельних роздач... і різноманітних пільг, наданих переселенцям, населення краю швидко росло” [49, с.260]. При цьому підкреслюється, що політика уряду сприяла внутрішньому переміщенню населення імперії, а не тільки виклику колоністів з-за кордону. Варто вказати, що О. Дружиніна звернула увагу й на етнічну складову населення Півдня – “українці складали основну масу сільського населення Катеринославського намісництва. Друге місце займали росіяни. Іноземні колоністи були нечисельними” [49, с.160].

Принципово нову методологію статистичного мислення запропонував Володимир Кабузан [53-55]. Згідно його дослідження, значне залюднення північних частин “новоросійського краю” почалося ще за часів Петра І, але постійна турецько-татарська загроза спричиняла занепад вже освоєних місць. Тим не менш, в епоху т. зв. “колоніального заселення” В. Кабузан вважає народну колонізацію домінуючою [56, с.245; 57, с.34].

Уперше ввів до наукового обігу ілюстровані картографічні матеріали обласних державних архівів і вивчив особливості зародження міст Північного Причорномор'я в другій половині ХVІІІ ст., їх чисельність, соціальну структуру та національний склад професор Володимир Тимофієнко [58]. Як і О. Дружиніна, він вбачав позитивну роль імперської урядової політики в економічному зростанні міст Півдня: “вона заключалась в активному заселенні нових міст селянами, купцями, промисловцями, тобто найактивнішим і рухливим компонентом населення Російської імперії” [58, с.216]. При цьому дослідник не приховував українського характеру міст.

Здобуття Україною незалежності відкрило нову сторінку й в історіографії досліджуваної нами проблеми. Позбавлення від номенклатурного тиску на історичну науку спричинило до озвучення нових поглядів на тему заселення Степової України. Так, у руслі розвитку козакознавчих студій з'явився ряд публікацій професора Анталоія Бойка [59-60], Олександра Олійника [61], Валерія Козирева [62], Олександра Мірущенка [63], які доводять важливу роль запорожців у залюдненні та господарському розвитку краю. На особливу увагу заслуговує дослідження О.Мірущенка, в якому визначено, що південний напрямок “був одним з найпріоритетніших” [63, с.5] у господарській політиці освоєння нових земель в централізованій імперії, але, не дивлячись на урядові спроби обмеження, “переміщення козаків на південь продовжувалось й надалі” [63, с.172].

Значною мірою заповнюється існуючий дефіцит документального матеріалу з проблеми. Професор Анатолій Бойко [60] студіював інформативні можливості джерельної бази для реконструкції процесів колонізації Степової України, роздачі земель і виникнення нових поселень в останній чверті ХVІІІ ст. Історик докладно оцінив повноту існуючих документів щодо державної колонізації краю після 1775 р., розкрив інформативний потенціал атласів Катеринославського намісництва і описів до них, визначив їх основні недоречності і недоліки. Також історик був одним із ініціаторів започаткування серії “Джерела з історії Південної України”.

Вивчення заселення південноукраїнського регіону набуло певної деталізації – учені досліджують історію окремих поселенських одиниць у контексті загального процесу освоєння регіону. Результатом стали дисертації Ольги Посунько з історії Нової Сербії та Слов'яносербії [64], Сергія Дідика по Новослобідському козацькому полку [65], Олександра Серединського з історії чорноморських адміралтейських поселень [66]. О. Посунько та С. Дідик довели, що українське місцеве населення відіграло значну більшу роль у заселенні краю, ніж утворені урядом поселення іноземців. На думку О. Серединського “створення адміралтейських поселень та сільськогосподарська діяльність їх мешканців зіграли позитивну роль в загальному процесі заселення і освоєння Півдня України” [66, с.15].

Питання заселення Півдня України детально розкриті в працях з регіональної історії: Північне Приазов'я та в цілому території в межах Азовської губернії в ХVІ–ХVІІІ ст. дослідив професор Василь Пірко [1;67], проблему заселення Придунайських земель, започатковану А. Бачинським як вказувалось вище,

продовжила професор Олена Бачинська [68], нарис заселення Донбаських степів представив Володимир Подов [69], Південно-Східної частини України – Марина Панфьорова [70], Інна Бровченко [71] та Галина Чепіга [72]. Детальнішої розробки зазнав процес колонізації першої половини XIX ст. [73]. Науковці дійшли висновку, що у переважній більшості саме українські козаки освоювали і заселяли степи Південної та Південно-Східної України.

Нового бачення набула тема формування населення південноукраїнського міста. Наталею Діановою обґрунтовано зацікавленість російського уряду у швидкому розвитку міст, що “відобразилось у створенні особливих умов, державному контролі та низці пільг і привілеїв, які сприяли їх стрімкому зростанню” [74, с.15], доведено, що більшість населення склали українці. Успіхи помітні і в розробці історіографії урбанізаційних процесів на Півдні України – Н. Семеняк провела дослідження про стан вивчення витоків міст у радянській науці [75].

Принципово новим напрямком стало вивчення дворянства Південної України. Дмитро Каюк обґрунтував, що “поява дворянської верстви в межах південноукраїнського суспільства була наслідком цілеспрямованих дій імперського уряду, який намагався в такий засіб зміцнити своє становище в регіоні” [76, с.150]. Професор Лілія Циганенко підтвердила цю тезу, а також з’ясувала, що найбільше зростання цього стану припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., “що було пов’язано з інкорпорацією до складу Росії нових територій і відповідно збільшенням кількості дворян за рахунок українських, польських, молдавських нобілів” [77, с.34], а також з переселенням дворянства з центральних губерній імперії з очевидним розрахунком на отримання земельних маєтностей та швидке просування по службі. Вченою досліджено, що, починаючи з другої половини XVIII ст., дворянство відігравало прогресивну роль у колонізації південноукраїнських земель [77, с.35].

У новітній російській науці проблема розглядається в площині російської імперської колонізаційної політики, історії відносин Гетьманщини та Російської імперії. У роботах Тетяни Яковлевої [78], Олени Пасько [79], Олени Белової [80]. Так, на думку О. Пасько, “підсумком колонізації стало: вирішення проблеми дефіциту населення на нових територіях, зміцнення обороноздатності південно-західних кордонів від зовнішніх ворогів, скорочення економічного відставання Росії від країн Західної Європи, запровадження передових технологій в деякі галузі обробної промисловості та землеробство, розширення торгового сектору економіки” [79, с.200]. Загалом у вказаних працях спостерігається замовчування або применшення ролі українського козацтва і української народної колонізації у процесі залюднення регіону, позитивно оцінюються результати царської політики щодо заселення Північного Причорномор’я.

Сучасна українська історична наука перейнялась також проблемою формування етнічного складу Півдня України. У цьому руслі помітні напрацювання Ярослава Бойка [81], Н. Данилової [82], Л. Циганенко [83]. Узагальнив хід вивчення цієї теми у своїй дисертації Віктор Гріза [84], зазначивши, що інституціоналізація теми як наукової відбулась вже в часи незалежності України. Вчений також вказав на необхідність “заповнення лакун з досліджень української і російської колонізації регіону, етнічної історії українців і росіян Південно-Східної України” [84, с.16].

В результаті проведеного дослідження ми з’ясували, що хід історичного вивчення заселення та господарського освоєння Південної України породив існування двох біполярних поглядів. Перший – великодержавницький російський, що позитивно оцінював дії уряду Санкт-Петербурга у сфері заселення краю, був сформований ще в кінці XVIII ст. Г.Ф. Міллером та отримав своє дальше життя у працях істориків XIX ст. Протилежний йому погляд, що визнавав пріоритетною роль народної стихійної колонізації, закладений у 80-х рр. XIX ст. академіком Д. Багалієм та низкою сучасних йому науковців. Впродовж XX ст. у зв’язку з необхідністю адаптувати історіописання до політичних обставин великодержавницький погляд зазнав певних трансформацій. Так, у середині 50-х рр. згідно класової теорії дії царського уряду по запрошенню іноземних колоністів розцінювались як загарбницькі відносно селянського українського та російського населення. У 80-х рр. історики повернулись до старої схеми розцінювання урядової ролі в заселенні краю як позитивної, але з визнанням прощальності ідеї запрошення іноземців. Натомість зроблено спробу довести сприятливість урядового впливу на переселення людей на Південь з центральних регіонів Російської імперії.

Народницький погляд протягом у 20-30-х рр. XX ст. не зазнав концептуальних змін, лише збагатився тезою про протистояння урядової народної колонізації. При цьому відбувався процес постійного накопичення фактичного матеріалу, що підтверджував домінуючу роль народних стихійних переміщень у південноукраїнські степи. Зі здобуттям незалежності нашої держави та звільненням історичної науки від політичного ангажування можна вести мову про остаточне утвердження в науці думки про переважуючу роль народної колонізації у ході господарського опанування південних теренів.

Нами також з’ясовано, що питання господарського освоєння Півдня України окремими етносами, а також проблема ролі особистості в колонізаційних процесах, не лишилися осторонь наукової розробки багатьма істориками, що відкриває подальшу перспективу історіографічного осмислення вказаних тем.

Джерела та література

1. Пірко В. О. Освоєння Півдня України в XVI-XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Пірко В. О. – Донецьк, 1996. – 35 с.
2. Стешенко Н. Л. Українська і російська історіографія заселення Степової України в XVI–XVIII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
3. Турченко Г. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія / Галина Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип.29. – С.77-87.

4. Турченко Г. Імперський проект "Новоросія" : спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип.38. – С.88-96.
5. Турченко Г., Турченко Ф. Проект "Новоросія" : 1764–2014. Ювілей на крові. – Запорожжя: ЗНУ, 2015. – 140 с.
6. Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій // Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2016. – С. 111–162.
7. Василенко-Полонська Н. Д. Історики Запорожжя XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 811-820.
8. Миллер Г. Известия о козаках запорожских // Сочинения и переводы для пользы и увеселения служащие. 1760, май. – С. 385-444.
9. Грибовський В. В. Г.Ф. Міллер і ліквідація Запорозької Січі або до питань про роль особистості історика в історії. / В. В. Грибовський //Січславський альманах: зб. наук. праць з історії укр. козацтва. – Д.: Національний гірничий університет, 2011. – Вип. 6. – С.39-65.
10. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае. – СПб, 1838. – 29 с.;
11. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. II. – 369 с.;
12. Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Ч.I. География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. – Одесса, 1850. – 366 с.
13. Скальковский А. Хронологическое обозрение Новороссийского края 1731-1823. – Ч.I. с 1731 по 1796 год. – Одесса : Городская типография, 1836. – с.251.
14. Гавриил, А. Х. и Т. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. – Т.II. – 1848. – С. 140–211;
15. Гавриил, А. Х. и Т. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с учреждением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год // ЗООИД. – Т.III. – 1853.– С. 79-129.
16. Иванов П. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней. – СПб., 1864. – 317+26 с.
17. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.III. Опыт исследования инженерного искусства после Императора Петра I до Императрицы Екатерины II. – СПб, 1865. – 1016 с.
18. Щербальский П. Потемкин и заселение Новороссийского края. – М.,1868. – 21 с.
19. Миллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин. – Харьков, 1901.
20. Кеппен П. Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. – СПб., 1861. – 510 с.
21. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб.,1869. – Вып.1. – 455+114 с.
22. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К. : Тип. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.
23. Ястребов В. Архив крепости св. Елисаветы / В.Ястребов // ЗООИД. – Т.XV. – 1889. – С.548-593.
24. Протоиерей Василий Никифоров. Матерьялы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде, Херсонской губернии // ЗООИД. – Т.XXIII. – 1901. – С.49-69; Т.XXVI. – 1906. – С.1-40; Т.XXVII. – 1907. – С. 1-56.
25. Иванов П. А. Матерьялы по истории Запорожжя въ XVIII веке // ЗООИД. – Т.XX. – 1897. – С.60-100.
26. Хмарський В. Український історик П.А.Іванов: основні етапи біографії та наукова спадщина / О. Музичко, В. Хмарський // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С.155-176.
27. Писаревский Г. Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России. – М. : МСНК, 2011. – 224 с.
28. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. : (По неизд. архив. документам). – М. : печ. А. И. Снегиревой, 1909. – XII, 342, 84 с.
29. Музичко О. Євген Олександрович Загоровський (1885–1938) : біоісторичний нарис / О. Музичко // Загартована історією : ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець : з нагоди 80-ліття від дня народж. – К., 2013. – С.257-274.
30. Загоровский Е.А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1744–1791 гг. // ЗООИД. – Т.XXXI. – 1913. – С.52-82; Його ж. Взаимоотношения Запорожжя и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // ЗООИД. – Т.31. – 1913. – С.54-74;
31. Загоровский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. – Одесса, 1913. – 34 с; Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке//Военно-исторический вестник.-1912.- Кн.1.-С.87-99; Кн.4.- С.125-148; 1913.-Кн.1.-С.63-85.
32. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч.1. – Одесса, 1922. – С.V, 99.
33. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків : Союз, 1920 . – 112 с.
34. Загоровський Є. Людність Степової України колись і тепер // Степова Україна: Економічно-географічні нариси. – Харків-Одеса, 1930. – 71 с.
35. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – К.,1926. – Т.9. – С.278-329.
36. Орлик В.М. До питання історії волошсько-молдавських поселень на Україні. – К. : КДЛУ, 1996. – 31 с.
37. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Записки Історико-Філологічного Відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С.207-302.
38. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях в 1752 р. // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 146-159.
39. Polons'ka-Vasylenko N. D. The settlement of the Southern Ukraine (1734-1775). – N.Y., 1955. – 293 p.
40. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII ст. // Историк-марксист. –1941. – №5. – С.30-46.
41. Редько Ф. Колонізаційна політика російського царизму в Південній Україні в кінці XVIII ст. // Наукові записки Чернівецького державного педінституту. Історико-філологічний факультет. – Вип. I. – К. : Радянська школа, 1955. – С.15-39.
42. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961. – 415 с.
43. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.,Вища школа, 1994. – 539с.
44. Голобуцький В. Чорноморське козацтво за Бугом // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К, 1952. – Т.4. – С.133-157.

45. Бачинський А.Д. Народна колонізація пониззя Дунаю: (Остання чверть XVIII – початок XIXст.) // Укр.іст.журнал. – 1964. – №2. – С.97-101.
46. Бачинський А.Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII – начала XIXвв. // Зап.Одесск.археолог.об-ва. –Одесса, 1967. – Т.2 (35). – С.136-150.
47. Бачинський А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX ст.: Автореф. ... канд. истор. наук: №571. История СССР / Одесск.гос.ун-т им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1969. – 27 с.
48. Бачинська О.А., Самойлов О.Ф. А.Д. Бачинський – дослідник історії Південної України // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково дослідницької лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С.150-154.
49. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье. 1775-1800 гг. – М. : АН СССР, 1959. – 279 с.
50. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825. – М. : Наука, 1970. – 383 с.
51. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М. : Наука, 1981. – 207 с.
52. Дружинина Е.И. Возникновение городов на юге Украины и США: общее и особенное // Новая и новейшая история. – 1976. – №2. – С.69-76.
53. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858) / В.М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 307 с.
54. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719-1857 гг.) / В.М. Кабузан //Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев, 1966. – С.313-324.
55. Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х роках XVIII ст. /В. Кабузан // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.І. – С.135-150.
56. Ананян Ж.А. [Рецензія] В.М. Кабузан, Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века, М., 1976, 307 стр. // Члени Шк. – 1979. – № 4. – С.245.
57. Кабузан В.М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719-1795) /В. М. Кабузан // Сов. этнография. – 1969. - №6. – С.30-41.
58. Тимофеевко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К. : Наук. думка, 1984. - 219 с.
59. Бойко А.В. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 5/6. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 242-262.
60. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: аналіз джерел. – К., 2002. – 308 с.
61. Олійник О.Л. Зимівник в колонізаційних процесах Південної України періоду Нової Січі // Запорозька Старовина. – Вип. II. – Київ-Запоріжжя, 2002. – С. 122-130.
62. Козирев В.К. Запорозька спадщина на півдні України останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 197арк.
63. Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. – К., 2015. – 216 с.
64. Посулько О.М. Історія нової Сербії та Слов'яносербії (1751-1764 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Посулько Ольга Миколаївна. – Д., 1997. – 212 с.
65. Дідик С.С. Новослобідський козацький полк(1753-1764 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дідик Сергій Сергійович. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
66. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення (1790-1861 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Серединський Олександр Валентинович. – Миколаїв, 2006. – 195 с.
67. Пирко В. Заселення Донетчини в XIV-XVIII вв. // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. - Донецк. - 1992. - Вып.1. - С.10-18.
68. Бачинська О.А. Українське населення придунайських земель у XVIII – поч. XX ст. (заселення та економічне освоєння). – О., 2002.
69. Подов В. И. Славяносербия (очерки истории заселения Донбасса в 18 в. Документы). – Луганск : GLOBUS, 1998. – 120 с.
70. Панфьорова М.А. Соціально- економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Панфьорова Марина Анатоліївна. – Донецьк, 1999. – 221с.
71. Бровченко І.Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII-XVIII ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бровченко Інна Юріївна. – Х., 2004. – 20 с.
72. Чепіга Г.Г. Оборонні споруди Південно-Східної України та їхня роль у заселенні регіону в XVII – XVIII ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Г. Г. Чепіга. – Донецьк, 2011. – 20 с.
73. Ликова В.В. Дві колонізаційні кампанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. // Волинські історичні записки. – 2009. – Т.2. – С.50-59.
74. Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Діанова Наталія Миколаївна. – О., 2003. – 15 с.
75. Семеняк Н.П. Про витоки міст Півдня України в радянській історіографії // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №1. – С.51-55.
76. Каюк Д. Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2002. – 243 с.
77. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Л. Ф. Циганенко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с.
78. Яковлева Т. Гетманщина и её инкорпорация в Российскую империю // Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С.33-54.
79. Пасько Е. А. Колонизационная политика России: Вторая половина XVIII – первая четверть XIX вв. – Ростов-на-Дону, 2003. – 240 с.
80. Белова Е. В. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии) 1751-1871 гг. : дис. ... канд. ист. наук / 07.00.02. – М., 2004. – 254 с.
81. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1. – Черкасы : Вертикаль. – 2007. – 48 с.
82. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.) // Український історичний журнал. – К.: "Наукова думка", 1992. – №9. – С.54-65.
83. Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII-XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 67-83.
84. Гріза В.А. Етнічна історія Південно-Східної України (друга половина XVIII – початок XX ст.): історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Гріза Віктор Анатолійович. – Донецьк, 2014. – 20 с.

Skorokhod O. V. Role of the government and people's colonization of Southern Ukraine in the pre-reform time: historiography

This article reviews the study of the colonization of the Steppe Ukraine in the late 18th – the 1st half of 19th century. It is determined that there were two views on the specified issue in the historiography. The first one represented the imperial aspirations of Petersburg and argued that the most important role in the settlement of these territories is played by the Russian government. At the same time opposed this approach second historiographical direction emerged. It claimed the prevailing role of the masses in the development of Southern territories

Key words: *Historiography, South Ukraine, Ukraine Steppe, pre-reform time, colonization, settlement*

Скоруход О.В. Роль народной и правительственной колонизации Юга Украины в дореформенное время: историография

В статье рассматривается история изучения заселения Степной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. Определено, что в историографии сложились две точки зрения на указанную проблему. Первая представляла имперские устремления Петербурга и доказывала, что важную роль в заселении указанных территорий сыграло именно российское правительство. В то же время в противовес этому подходу сформировалось второе историографическое направление, утверждающее преобладающую роль народных масс в освоении южных территорий Украины

Ключевые слова: *историография, Юг Украины, Степная Украина, дореформенное время, колонизация, заселение*